

Jubileumexcursie 2017

ROBERT CELEN, BUREAU ELFENBOOM EN HUIB SNEEP, GREENWAVE SYSTEMS
FOTO'S: ROBERT CELEN, BUREAU ELFENBOOM

1

2

3

Afbeeldingen:

1. Karakteristieke knotes.
2. Schietwilgen Maasheggen. Stamomtrek 12 meter.
- 3+4. Maasheggen én bomen.
5. Oude knoteik, wordt nu beheerd als opgaande boom.
6. Essenvlechtrelict.
7. Eikenhakhoutstoof.

Het thema van de jubileumexcursie van de KPB op zaterdag 22 april in Sambeek was *duurzaam beheer van oude bomen en landschapselementen*. Op een steenworp afstand van de Sambeekse Linde hebben we ons een dag lang verdiept in het beheer van bomen in het cultuurlandschap. Sambeek ligt aan de rand van Nederlands grootste en oudste heggenlandschap, het Maasheggengebied. De presentaties werden dan ook gevolgd door een struintocht langs monumentale bomen en heggen door weilandjes en hakhoutbosjes waarvan het gebied bekend is. Robert Ceelen en Huib Sneep hadden de dag georganiseerd en de deelnemers, onder wie ook collega's uit Vlaanderen, genoten van een veelzijdig programma en mooi weer.

Presentaties

Sambeekse Linde

Huib Sneep en Ton Stokwielder openen deze dag met een inleiding over de Sambeekse Linde. Met een omtrek van 7,9 meter is dit de oudste (Hollandse) linde van Nederland. Haar leeftijd wordt geschat op ruim 400 jaar. In november 2015 zijn, op basis van een nieuw beheerplan, onderhoudsmaatregelen uitgevoerd waarbij de boom stevig is gesnoeid en nieuwe ankers zijn aangebracht. Huib en Ton waren daarbij nauw betrokken. De huidige plannen betreffen, naast de uitgevoerde werkzaamheden in de kroon, onder meer een groeiplaatsverbetering (bijvoorbeeld in de herfst niet al het blad verwijderen). Er is tevens een plan ontwikkeld om de naastgelegen weg ter plekke te versmallen om zodoende de boom meer ruimte te geven en de verkeersveiligheid te verbeteren.

Ton vertelt hoe het Wereldboomprogramma de beste voorwaarden biedt om een boom letterlijk en figuurlijk levend te houden: een veelzijdig pakket aan maatregelen en activiteiten om een markante boom een goede groeiplaats te

bieden en bewoners te betrekken bij het in stand houden. Mooie voorbeelden passeren de revue. Na de presentatie wandelen we naar de Sambeekse Linde. Wat een enorme, prachtige boom! Linten op het grasveld onder de boom geven aan waar de takken van de boom in de toekomst de grond mogen raken om daar mogelijk afleggers te vormen. Ton kan niet genoeg benadrukken dat een boom zich zo wil ontwikkelen dat haar takken op een gegeven moment de grond raken, zodat de boom zichzelf op een natuurlijke manier gaat ondersteunen. Meestal krijgen bomen daar van ons de kans niet toe, maar dat is wel de vorm die ze willen aannemen en die mogelijkheid moeten we bomen waar het kan dan ook bieden. Ton en Huib geven uitleg over de conditie van de linde en de maatregelen die er de afgelopen decennia genomen zijn om de boom te behouden. Er volgen discussies over de snoei (inkorten van takken, de 70% bladherstelnorm), nut en type verankering en groeiplaatsverbetering. Een geanimeerde discussie ontstaat over de vraag of dit een etagelinde is geweest

en of de jonge boom die zich in de 20ste eeuw in de holle kern van de oude boom heeft gevormd een ontwikkelde adventiefwortel is. En zo ja, of die in de toekomst de oude boom zal doen splijten en de volgende generatie van deze linde zal vormen. Er is veel verwondering over deze boom en stof tot discussie over het beheer ervan. De tijd is echter beperkt, we moeten verder.

Cyclisch heggenbeheer

Na een korte pauze gaat Lex Roeleveld, stichting Heg&Landschap, in op innovatief beheer en onderhoud van heggen. Onder de titel *cyclisch heggenbeheer* komt de beheerpraktijk aan bod waarmee al een aantal jaren in onder andere het Maasheggengebied ervaring is opgedaan. Het Maasheggengebied kent een hoge diversiteit aan zowel soorten als vormen van heggen en bomen. Dit grootste aaneengesloten, kleinschalig verkavelde heggengebied van Nederland is ook bekend van het Nederlands Kampioenschap Maasheggenvlechten, dat jaarlijks duizenden bezoekers trekt.

4

5

6

7

De gangbare indeling voor heggen is die in struweelheggen (= hoge, brede heggen) en de zogenoemde knip-/scheerheggen (lage, frequent gesnoeide heggen). Het onderhoud van deze twee hegvormen (toegepast bij bijv. aanvragen voor onderhoudsbijdrage landschapselementen agrarisch natuurbeheer) verschilt vaak niet meer dan in de frequentie van snoeien. Duurzaam onderhoud, van vooral ook oude heggen en bomen, vereist echter veel meer maatwerk. Maatwerk dat rekening houdt met de kenmerken van de heg, de staat van onderhoud, de wensen van de eigenaar en de noodzaak om veel onderhoud machinaal uit te voeren. Door middel van maatwerk en continuïteit in het onderhoud kan groen erfgoed, zoals oude heggen en monumentale bomen, behouden blijven. Lex licht enkele innovatieve beheermaatregelen en -vormen toe. Bijvoorbeeld de robuuste knip-/scheerheg, het principe van snoei-op-groei, het een- of meezijdig snoeien van lage en hoge heggen en de juiste keuze van machines. Duurzaam onderhoud kent fasering (spreiding van vooral ingrijpende herstelmaatregelen) en heeft een cyclisch karakter waarin verjonging een sleutelrol speelt.

Verjonging van heggen kan op twee manieren: 1. struiken vlak boven de grond afzagen en de heg weer opnieuw laten uitgroeien; of 2. een heg vlechten. Vlechten heeft als voordeel dat de afscheiding (vroeger vaak wild- of veekeuring) behouden blijft. In het laatste deel van zijn presentatie laat Lex de basistechnieken van het heggenvlechten zien. Hij toont ook de uiteenlopende vlechtstijlen die streeksgewijs in Nederland en elders in Europa ontwikkeld zijn. Begin 2017 is de handleiding *Heggenvlechten en haagleiden in Nederland en Vlaanderen* (<http://online.fliphtml5.com/szes/kijm/>) verschenen. Later dit jaar verschijnt bij de stichting Heg&Landschap de handleiding *Cyclisch heggenbeheer*, met behalve heggen ook ruim aandacht voor onderhoud en beheer van bomen in ons cultuurlandschap.

Veterane bomen

Robert Ceelen, bureau Elfenboom, begint zijn verhaal met de bijzondere (ecologische en cultuurhistorische waarde van veterane bomen (echt oude bomen van enkele duizenden jaren, zoals in Engeland, hebben we in Nederland niet meer). Hij toont een mooie illustratie van een oude boom die in 200 honderd jaar amper van uiterlijk veranderd lijkt te zijn; bomen hebben nu eenmaal een andere levenscyclus dan mensen. Hoe ouder de boom hoe meer biodiversiteit deze kan huisvesten. Bomen die vrij staan in het veld (en geen gevaar opleveren) en de kans krijgen om hun levenscyclus te ondergaan zonder dat er door mensen wordt ingegrepen, zijn de mooiste en spreken het meest tot de verbeelding.

Bomen zijn al zo'n 400 miljoen jaar op aarde, maar wij mensen (ongeveer 1 miljoen jaar op deze planeet) hebben helaas de neiging om te denken dat wij de bomen moeten 'helpen'! Bomen zijn in het verleden gebruikt voor diverse doeleinden, uiteenlopend van het vervaardigen van klompen, brandhout, constructiehout voor huizen, veevoer en als grens. Bomen hadden vroeger voor mensen vooral een economische waarde, terwijl we er nu vaak belevingswaarde, emotionele waarde aan hechten. Maar bomen hebben ook nu nog een (indirecte) economische waarde in relatie tot recreatie, gezondheid, landbouw en bijvoorbeeld biomassa. Het beheer van bomen vroeger verschilt met dat van nu, maar we kunnen nog wel wat leren van hoe dit vroeger in zijn werk ging. Bestudering van de cultuurhistorie van ons landschap en ons groen erfgoed leert ons dat elementen duurzaam beheerd werden. Een mooi voorbeeld is het beheer van knotbomen, waarbij door de manier van snoeien (hakken) de knot steeds groter werd. Nu worden knotbomen, veelal door het gebruik van de motorzaag, extra hard gepakt.

De cultuurhistorie van ons landschap staat de laatste jaren meer in de belang-

stelling en door heel Europa zien we vergelijkbare vormen van beheer en gebruik van bomen. In de praktijk pakken de herstel- en restauratiewerkzaamheden aan verwaarloosde knotbomen en landschapsrelicten, nog weleens verkeerd uit. Hiertoe zal meer vakkennis opgedaan en gedeeld moeten worden, en met de term 'beherend leren' nodigt Robert de aanwezige boomverzorgers uit om met hun adviezen tijdens de middagexcursie hieraan bij te dragen.

Digitaal beheerprogramma BOOM

Peter Ceelen, bureau Elfenboom, laat zien hoe na een grondige inventarisatie maatwerkbeheer efficiënt aangestuurd kan worden door middel van het digitale beheerprogramma BOOM (Beheer en Onderhoud Op Maat). Met het herstelplan Maasheggen (Staatsbosbeheer) als casus laat Peter zien hoe landschapselementen digitaal in kaart worden gebracht en hoe daarna alle onderhouds- en herstelmaatregelen met een veldcomputer werden vastgelegd. BOOM biedt, als webbased beheerapplicatie, tal van mogelijkheden om de aansturing en uitvoering efficiënt te regelen en om gebiedseigen kengetallen van de kosten van onderhoud te genereren. Daarnaast zijn de registratie en de wisselwerking tussen beheer en biodiversiteit van groot belang. Door de terugkoppeling van beheerresultaten vanuit het veld komt de beheerpraktijk goed in beeld en is er volop ruimte voor 'beherend leren'.

Andere voordelen van het gebruik van BOOM (www.boomapp.nl) is dat informatie niet in het hoofd van slechts een of enkele personen ligt opgeslagen, maar toegankelijk is voor anderen. Het blijkt bij gebiedsprocessen een geschikt middel te zijn om met meerdere partijen de actuele en gewenste situatie te bespreken en het onderhoud eventueel gezamenlijk op te pakken. Vrijwilligers spelen een belangrijke rol bij het beheer en de monitoring in het Maasheggebied, en ook zij werken met BOOM. Peter laat 'live' via een internetverbin-

ding zien hoe BOOM werkt, en hoe door middel van gps in het veld, detailinformatie per element kan worden opgevraagd maar ook bewerkt kan worden. De dynamiek van de beheerpraktijk wordt steeds op bestekniveau bijgewerkt voor een goede aansturing én om de kwaliteit van de uitvoering te waarborgen. Het programma wordt door organisaties als gebruiksvriendelijk ervaren, en naast Staatsbosbeheer werken inmiddels diverse collectieven (agrarisch natuurbeheer) en landgoederen met BOOM.

Duurzaam beheer van erfgoed

Bert Maes, Ecologisch Adviesbureau Maes, verzorgt de laatste presentatie met de titel Duurzaam beheer van erfgoed. Hij trapt af met de opmerking dat we rood erfgoed allemaal kennen, maar dat groen erfgoed eigenlijk geen status heeft. Wat is cultuurhistorisch groen erfgoed en hoe kunnen we ernaar kijken (kaarten, gebruik, beheer, ...)? Zijn mooie beelden gaan gepaard met het luiden van de noodklok. Volgens Bert is naar schatting minder dan 3% over van het areaal aan historische landschapselementen van 1850. Door veranderingen in het landschap is de helft van de ongeveer 100 inheemse struik- en boomsoorten bedreigd.

Inheems-autochtoon-streekeigen

Boom- en struiksoorten die van nature in onze klimaatzone voorkomen, noemen we **inheemse soorten**. Ze hebben zich na de laatste ijstijd (13.000 jaar geleden) hier spontaan, zonder invloed van de mens, gevestigd. **Autochtoon of oorspronkelijk inheems** zijn de planten van inheemse soorten die zich hier altijd natuurlijk hebben verjongd. Een boom of struiksoort kan dus wel of niet inheems zijn. En planten van inheemse boom- of struiksoorten kunnen wel of niet autochtoon zijn. Als voorbeeld: eenstijlige meidoorn is een inheemse soort. Koopt iemand een bosje eenstijlige meidoorn bij een tuincentrum, dan zijn deze planten waarschijnlijk gekweekt met zaad afkomstig uit Zuid-Europese landen. Deze planten zijn daarom niet van autochtone herkomst. Staatsbosbeheer verkoopt (gecertificeerd) autochtoon plantgoed waarvan het zaad afkomstig is van oude struiken uit bijvoorbeeld het Maasheggengebied. De term **streekeigen** zegt niets over de herkomst van een plant. Een soort is streekeigen indien deze kenmerkend is voor de betreffende streek. Meestal zijn het inheemse soorten, maar ook niet-inheemse soorten als walnoot of tamme kastanje kunnen streekeigen soorten zijn.

Oorzaken van deze achteruitgang zijn de ingrijpende ruilverkavelingen, stads- en wegnetuitbreiding, bos- en waterbouw en onvoldoende kennis van cultuurhistorisch beheer. De Rijksdienst Cultureel Erfgoed heeft samen met Bert Maes een digitale kaart Groen erfgoed samengesteld (<https://landschapinederland.nl/bronnen-en-kaarten/kaart-groen-erfgoed>) waarop deze informatie te vinden is. Tijdens de presentatie komt ook de Sambeekse Linde voorbij, waarvan tot veler verrassing nog een kloon teruggevonden is in Zweden!

Groen erfgoed kent niet zoals rood erfgoed een wettelijke bescherming. Bert noemt daarnaast een aantal knelpunten en bedreigingen. Een daarvan is de vaak sectorale aanpak bij soortenbeleid. Bijvoorbeeld: zonder overleg waardevolle bomen en struiken kappen voor het scheppen van vlinderhabitats. Een van de knelpunten is het vrijwel geheel afwezig zijn van opleidingsmogelijkheden op het terrein van groen erfgoed. Dit heeft vaak tot gevolg dat groen erfgoed eenvoudigweg niet herkend en erkend wordt. Mede hierdoor gaan onze rivierprogramma's (veiligheid) gepaard met onnodig verlies aan waardevolle landschapselementen.

Als het aankomt op de vraag 'wel of niet restaureren?' (en wat verstaan we daaronder?) of wat te doen als ingrijpende maatregelen nodig lijken om een monumentale boom of bomenlaan te behouden, lijken de meningen verdeeld. Bert pleit voor zo min mogelijk 'restaureren' en heeft moeite met ingrijpende onderhoudsmaatregelen. Daartegenover stellen Huib en anderen dat je – wanneer veiligheid in het geding is en je de boom wilt behouden – weinig keuze hebt, want geen ingrijpend onderhoud uitvoeren kan betekenen dat de boom zal verdwijnen. Het zijn soms moeilijke keuzes, maar ze moeten genomen worden op basis van goede afweging van alle relevante factoren. Niets doen is dan niet altijd mogelijk, en indien wel mogelijk niet altijd in het belang van het behoud van de boom. Tijdens het veldbezoek krijgt deze discussie uiteraard een vervolg.

Veldbezoek Maasheggen

Het middagprogramma bestaat uit een lange wandeling langs heggen, door bossjes en weilanden van het Maasheggenge-

bied ter hoogte van Vortum-Mullem. In twee groepen verdeeld lopen we dezelfde route met Robert-Lex en Huib-Peter als gidsen. We belichten kort enkele bezochte punten en de belangrijkste gespreksthema's.

Hakhout op stuifduin

Het eerste deel van de route loopt over een oud rivierduin. Duidelijk aanwezig zijn de uitgegroeide eikenhakhoutstoven. We bezoeken een gedeelte waar enkele jaren geleden eikenhakhout is afgezet. De hergroei is teleurstellend. Het grote aantal reeën en hun vraat van de jonge scheuten lijken een van de belangrijkste oorzaken, maar ook het niet in een keer kaalkappen van de verwaarloosde stoof zou misschien betere resultaten hebben gegeven. Bescherming van de gehakte stoven door de gesnoeide takken ter plekke als barrière achter te laten, is niet afdoende gebleken tegen vraat. Wellicht speelde ook beperkte lichtinval een rol en had wellicht een veel groter stuk moeten worden teruggezet. Amerikaanse vogelkers maakt graag van dergelijke ingrepen gebruik om zich uit te breiden en bij herstel van een hakhoutcyclus is dan ook nazorg van enkele jaren een must.

Langs het struinp pad zijn takken en bomen, veelal dode eiken in het kader van 'veiligheid' afgezaagd. Dit doet wel afbreuk aan de beleving van het pad en leidt tot enige discussie over de toenemende rol en aansturing van vrijwilligers bij natuurbeheer. Hun hulp en betrokkenheid zijn heel erg belangrijk, maar professionele aansturing, zo blijkt in de praktijk, is daarbij erg belangrijk.

Het landschap

Als we de rivierduinen verlaten komen we in de uiterwaarden van de Maas, in het deel dat eigendom is van Staatsbosbeheer. De percelering is kleinschalig. Extensief beheerde graslandjes worden omzoomd door uitgegroeide heggen (struweelheggen). De heggen zijn soortenrijk en er staan veel bomen in; veelal essen en eiken maar ook Spaanse aak, schiet-, grauwe-, bos-, en kraakwilg. In veel gevallen zijn dit knobomen. Er liggen veel grote en kleinere drinkpoelen in hoekpunten van weilandjes. We lopen van weiland naar weiland, zo nu en dan een slootje over springend.

De gevlochten heg

We bekijken een in Maasheggenstijl gevlochten meidoornheg. De heg was voor het vlechten 4-5 meter hoog. De heg, gelegen langs een wandelpad, is nu bijna 1,5 meter hoog, robuust en ondoordringbaar voor vee of honden. De heg wordt jaarlijks driezijdig gesnoeid. Een mooie opgaande Spaanse aak komt als solitaire boom in de opnieuw gevlochten heg weer helemaal tot zijn recht. Verderop in de heg is een grote meidoornstruik niet teruggezet, die over enige tijd als opgaande struik helemaal in bloei zal staan.

Monumentale knotbomen

Wat in het gebied direct opvalt is dat er een groot tijdgat zit tussen de leeftijd van de oude monumentale bomen met de generatie bomen daarna. Zo'n 40 jaar geleden zijn er nog erg veel essen geplant. Recent zijn gaten in heggen weer ingeboet met meerdere soorten bomen en is ook de fladderiep weer geïntroduceerd. De essen, oude zowel als jonge bomen, hebben ook in de Maasheggen erg te lijden onder de essentaksterfte. De aandacht spitst zich tijdens de wandeling op diverse locaties toe op het beheer van de oude bomen, veelal knotbomen. Tijdens de wandeling stuiten we al snel op enkele monumentale knoteiken en -essen. De vraag wordt gesteld wanneer je besluit een oude knotboom die lang niet geknot is, wederom te knotten. Of besluit je dit niet te doen omdat de boom prima als opgaande boom verder kan of omdat het risico dat de boom door de ingreep geheel of gedeeltelijk sterft te groot is? Het kan overigens enige jaren duren voordat duidelijk wordt of een knotbeurt ook daadwerkelijk geslaagd is. De concrete voorbeelden hiervan leveren uiteenlopende antwoorden op en een levendige discussie met veel input vanuit het vakgebied. Boeiend zijn de argumenten achter de verschillende meningen. In de discussie gaat het onder andere over het gefaseerd snoeien, het eventueel eerst inkorten van takken en het laten staan van andere takken die na de snoei als starter dienen. De sapstroom dient, vooral bij eiken, rondom in stand gehouden te worden (dus voorkom knotten van de gehele boom). Houd bij voorkeur als regel aan dat in het volgende seizoen de boom in staat moet zijn om minimaal 70% van haar eerdere bladmassa te pro-

duceren. De stam kan in het voorjaar bij onvoldoende blad of beschutting door andere bomen en struiken oververhit raken waardoor delen van de bast loslaten en de boom gaat afsterven. Voorkom ook dat ingekorte takken geen of onvoldoende licht krijgen. We zien hiervan een voorbeeld waarbij de onderste takken van een knotboom ingekort zijn en de hogere takken de lichtinval sterk lijken te beperken. Een interessante gedachtewisseling betreft het al dan niet 'redden' van een oude knotboom die er slecht aan toe is (hol, uitgescheurd). Wat kun je doen om de boom te redden? Daartegenover staat de mening om de natuur haar gang laten gaan. Schoonheid zit hem immers ook in het verval. Enigszins voortbordurend op deze gedachte: moet ernaar worden gestreefd om de oude (cultuurhistorische) knotvorm te handhaven/herstellen? Soms wordt een nieuwe vorm bedacht, bijvoorbeeld door takken in te korten, maar niet tot op de knot, om de boom zo lang mogelijk te behouden. Gefaseerd snoeien om in latere jaren toch weer de oude knotvorm te herstellen bleek overigens niet voor iedereen vanzelfsprekend. Er zijn door het gehele gebied tal van voorbeelden van verschillende manieren van beheer te vinden en uit de discussies blijkt wel dat hierover verschillend gedacht wordt. Het in woord en beeld jaarlijks monitoren van de resultaten van alle beheerspanningen is een goede methode om ons kennisniveau van de effecten van deze beheervormen te verhogen.

Begeleiding uitvoering onderhoud door loonwerkers

Uit ervaring met de uitvoering van onderhouds- en herstelmaatregelen in het Maasheggengebied blijkt dat het uitvoeren van maatwerk door loonwerkers niet vanzelfsprekend is. Door de huidige manier van aanbesteding is de kans reëel dat een aanbesteding gewonnen wordt door een bedrijf dat niet bekend is met het gebied en/of het gevraagde maatwerk niet goed in de vingers heeft. In bestekken van Staatsbosbeheer in het Maasheggengebied is dan ook regelmatig de term 'aanwijzing directie' opgenomen. Dit houdt in dat de aannemer het betreffende element niet mag aanpakken zonder de aanwijzingen ter plekke door een vertegenwoordiger van de opdrachtgever. Dit blijkt in de praktijk erg belangrijk.

Dat hierbij ook gehandhaafd dient te worden bleek wel tijdens de wandeling; op sommige plekken zijn recent elementen anders gesnoeid dan de bedoeling was. De indicatie 'aanwijzing directie' is hierbij niet door de aannemer in acht genomen. Bij de evaluatie van de uitvoering wordt dit punt weer extra onder de aandacht gebracht.

Poelen

De poelen in het Maasheggengebied deden vroeger dienst als drinkplaats voor het vee. Vaak staat er nog een (knot) boom bij voor extra schaduw, zodat het water in de zomer koel en van goede kwaliteit bleef. De meeste poelen zijn niet meer voor het vee, maar hebben nu een ecologische functie onder andere voor allerlei amfibieën. De monumentale bomen die nog iets zeggen over de cultuurhistorie van de poelen willen we graag behouden en goed beheren. De poelen zijn in de meeste gevallen uitgerasterd, zodat ze niet betreden kunnen worden door het vee.

Oogstgebied voor autochtone bomen en struiken

Het Maasheggengebied is een belangrijk oogstgebied voor autochtone bomen en struiken. Jaarlijks wordt hier met de hand zaad verzameld van soorten als een- en tweestijlige meidoorn, wegedoorn, Spaanse aak en rode kornoelje. In de beheercyclus van de bomen en struiken wordt hiermee rekening gehouden, zodanig dat oogstbomen en struiken niet of slechts in overleg met Staatsbosbeheer Zaad en Plantsoen gefaseerd gesnoeid worden. Oogstbomen moeten niet opgekroond worden om het verzamelen van het zaad makkelijk te houden.

Vervolg?

Wanneer je na het lezen van dit artikel denkt 'daar had ik bij willen zijn', laat het dan door een bericht aan het secretariaat van de KPB weten. Wellicht komt het dan tot een vervolg op deze dag. En dat is geen overbodige luxe, want deze kennis is basiskennis voor iedere boomverzorger die met beheer van oude bomen en cultuurhistorische groenelementen te maken heeft. ■